

NÁROD, VLAST A MATERŠTINA

Lešno, Anglie, Nizozemí, Elbląg, Toruň, Švédsko, Lešno, Blatný Potok, Lešno, Amsterdam — to jsou města a státní celky, vyznačující na mapě Evropy z let 1628 až 1656 pozoruhodná exulantská zastavení Jana Amose Komenského.

V Amsterdamu navazuje Komenský těsné styky s tammím nakladatelem svých spisů Petrem Montanem, kterému 10. prosince 1661 napsal obšírný dopis s tímto vyznáním: „Předem však prohlašuji, že po latinšku jsem nikdy neměl v úmyslu něco psát, natož vydávat. Pouze svému národu jsem hleděl prospět a sepsat nějaké knihy v rodném jazyce; ta touha mne pojala hned za mlada a po celých těch padesát let mě neopustila; k jiným věcem mě přivedly jen vnější okolnosti.“¹

Tato slova budou mít vždycky klíčový význam pro poznání osobnosti a díla slavného „učitele národů“, protože vydávají jednoznačné svědectví o vroucím češství svého autora, který chtěl původně všechny své schopnosti věnovat vzdělávání vlastního národa. Po návratu ze studií v Herbornu a Heidelbergu měl v úmyslu napsat kromě populárně naučných spisů encyklopedických především velký česko-latinský slovník, který by jeho současníkům pomáhal při získávání znalostí univerzálního učenického jazyka — latiny. Mimo to chtěl Komenský, jenž r. 1614 nastoupil v Pířerově pod vedením znamenitého bratrského kazatele Jana Láneckého učitelenskou službu, ulehčit svým krajanům školní výuku. Věděl velmi dobře, že vědomosti získané na tehdejší latinské škole jsou neúměrně malé v porovnání s délkou docházky. Komenskému ovšem nešlo jenom o zlepšení výuky, dotud od života odtržené, ale usiloval také o zlepšení výchovy, na kterou Bratři kladli velký důraz. „Dosud nebylo dokonale účelných škol,“ zdůrazňuje Komenský později v záhlaví 11. kapitoly své Didaktiky velké.² O zlepšení školní výuky a výchovy neustává přemýšlet ani v těžkých letech skrývání po bitvě na Bílé hoře, kdy musil opustit Fulnek, město šťastného působení učitelského a kněžského i poklidu rodinného. Roku 1627, kdy se s několika jinými evangelickými kazateli ukrýval poblíž labských pramenů na panství Jiřího Sádovského ze Sloupna, seznámil se s německou Didaktikou Eliáše Bodina (vydanou před

¹ *Epistula ad Montanum*, Dílo Jana Amose Komenského (dále jen DJAK) 1, Praha 1969, s. 19.

² DJAK 15/1, Praha 1966, s. 80.

šesti lety) a pojal plán napsat podobný spis český proto, aby po přejítí válečných vichřic a pronásledování se pomohlo především mládeži pohotovým zřízením škol a zavedením účinné výchovně vzdělávací metody.

Nezměrně tragické pro další vývoj naší kultury bylo, že člověk tak velkých a čistých záměrů musil odejít za hranice, kde teprve vytvořil svá významná pedagogická díla. Je základním rysem jeho světovosti, že se dovedl přizpůsobit změněné situaci, kterou mu vnutila cizina, a že plány, jež nemohl uskutečnit ve vlasti, zaměřil na veškeré lidstvo. Roku 1632 dokončil v Polsku českou Didaktiku, jejíž problematiku rozpracoval později ve světově proslulé verzi latinské.

Nelze se však domnívat, že 17. století cenilo z díla Komenského nejvíce právě jeho Didaktiku; zdůraznění sociální funkce výuky a výchovy nemohlo ještě tehdy najít souhlasnou odezvu. Současnost přijala z jeho díla nadšeně především spisy reformující jazykové učení, zejména Bránu jazyků, neboť v ní bylo spojeno poznání jazyka s poznáváním věcí. Byl to důsledek jednak zmenšeného zájmu o formální vzdělání jazykové a literární, jak je chápal humanismus, jednak rostoucího zřetele k vzdělání věcnému, praktickému. Kromě Brány a spisů podle ní upravených zaujal současníky Komenského také Orbis pictus, protože uskutečnil požadavek názornosti ve vyučování a zároveň poskytoval možnost rozšířit výuku mateřského jazyka. Teprve 19. století dovedlo pochopit podnětnost a aktuálnost Didaktiky a Informatoria školy mateřské. Přesto však trvalo ještě delší dobu, než byly přijaty základní zásady pedagogiky Komenského: všeobecné vzdělání jako prostředek k plnému životu, škola jako dílna lidskosti, která zušlechťuje žáka a rozvíjí všestranně jeho schopnosti, nový vyučovací postup, směřující od obecného ke zvláštnímu, od konkrétního k abstraktnímu, od známého k neznámému.

Při hodnocení rozsáhlé a pro lidstvo svrchovaně potřebné činnosti člověka, který se za svého života na různých místech Evropy pokoušel o uskutečnění svých plánů pedagogických i snah pansofických, byl svět nejednou ochoten zapomínat pro Comenla na Jana Amose Komenského — na to, že jeho celá činnost vyrůstá zákonitě z českého prostředí, z literárních tradic předbělohorských Čech. Jeho nadšené chvály mateřštiny jsou důležitým článkem v řetězu obran českého jazyka, jež můžeme sledovat od dob cyrilometodějských přes Štítného, Husa, Všehrda, Píseckého, Konáče, Blahoslava aj. až do doby pobělohorské a obrozené. Jeho duchovní písně jsou dovršením hymnologie bratrské, kterou v 16. století velkolepě reprezentují kancionály Šamotulský a Ivančický. Jeho spisy náboženské a útěšné, jež jsou autorovou reakcí na zoufalé přímo chvíle jeho života, vyjádřením jeho touhy po harmonii a nejednou také kritikou společenských poměrů, představují součást českého myšlenkového zápasu v minulosti. Komenského sbírka přísloví je dokladem úcty k lidové moudrosti předků a souvisí tak s těmi pracemi; v nichž přísloví a pořekadla byla zapsána nejen jako materiál pro literaturu, jak to požadovaly středověké poetiky, ale také jako živý zdroj mravních hodnot. Na svůj národ myslil Komenský na všech cestách své životní pouti, o čemž svědčí mimo jiné i to, že některá díla, napsaná v cizině latinsky pro vzdělaný svět, překládal brzy po jejich vydání do své mateřštiny.

Velikost Komenského roste s časovým odstupem. Stále podnětný je odkaz vynikajícího učenice a ušlechtilého člověka, který v 29. kapitole

své české Didaktiky napsal: „Nebuďme, nebuďme, prosím, tak leniví, abychom po jiných toliko vždycky hleděti a za jinými zdaleka se plaziti chtěli! Nech nás také někdy v něčem jiní před sebou vidí!“³

Je impozantní, že takovou povzbudivou výzvu — i jiné podobné — formuloval ten, kdo z vlastní zkušenosti poznával politický ústup svého národa a postupné ochromování jeho intelektuální elity i zotročování vrstev hospodářsky závislých. Na začátku tohoto neradostného poznávacího procesu stojí bělohorská katastrofa z r. 1620, po níž následovaly r. 1624 mandáty vypovídající z Čech nekatolické kněze, pak r. 1627 Obnovené zřízení zemské, poté odchod z vlasti v únoru 1628, zmar nadějí z vojenského postupu Sasů do Čech r. 1631 a nakonec vestfálský mír podepsaný 24. října 1648. Bylo toho málo? A přece se tento člověk nedá zdeptat národními (a osobními) pohromami a nepřestává pro svůj národ pracovat a obhajovat jej, nejednou i na fóru politickém. Za všechny dokumenty mluví jistě dopis švédskému kancléři Axelu Oxenstjernovi z 11. října 1648 o nedobrych důsledcích připravovaného míru pro české exulanty a celý český národ.

Dokud dýchal, potud doufal a pracoval. Náročný a nesmlouvavý k sobě, ovšem i k jiným. „Ode dneška“, píše v 11. kapitole Všenápravy, „ať každý ví, že ví tolik, kolik může ukázat; a to ukázat tak, aby hned za ukázáním šlo vědění, za věděním skutek. Bohové, kteří nestvořili nebe a zemi, ať zhynou! Vědění, které nevede ke skutkům, nechť zhyné! Víra, která se neprojevuje křesťanskými skutky, nechť zhyné! Státnictví, které neudrzuje lidské věci v míru, nechť zhyné!“⁴

Obklopen cizí kulturou, pracoval ve prospěch české kultury, a to i té její části, která se ve vlasti musila rozejít s reformační tradicí. Proto si skuteční velikáni domácí kultury vysoce cenili jeho spisů a podnětů: Bohuslav Balbín v díle *Bohemia docta* zaštilil svou autoritou Komenského před nesnášenlivou protireformací; Jiří Konstanc psal ve své knize *Lima linguae Bohemicae* obdivně o Labyrintu; pochvalně Komenského posoudil Tomáš Pešina z Čechorodu; Matěj Václav Šteyer vyvinul iniciativu při vydávání Komenského latinsko-česko-německé Januy v pražské jezuitské tiskárně; Václav Jan Rosa se snažil pod vlivem Komenského zavést do české poezie časomíru.

Prostřednictvím časomíry hledal Komenský možnost k povznesení českého básnění na vyšší úroveň. Sám však vedle časomíry používal standardního typu sylabického rýmovaného verše, a to ve většině svých duchovních písní. I zde najdeme motivy vlasti a národa, motivy vyjadřované nezdědkou pomocí biblických obrazů a biblické terminologie. Zároveň se Komenský v této poezii vyrovnával s problémem jistoty a nejistoty, života a smrti, dočasnosti a věčnosti, prostoru omezeného a neomezeného. Při řešení těchto i jiných velkých problémů mu napomáhala hluboká náboženská víra. Není divu: byl posledním biskupem Jednoty bratrské, autorem jejího dojemného alegorického Kšaftu, napsaného po ratifikaci míru vestfálského, kdy reálné perspektivy nebo aspoň naděje návratu do vlasti byly u většiny našich exulantů nahrazeny bezmocným pesimismem a Drabíkovými revelacemi i podobnými prorockými vizemi, jimž také

³ DJAK 11, Praha 1973, s. 189—190.

⁴ *Všenáprava* (přel. Josef Hendrich), Praha 1950, s. 175.

Komenský podléhal, např. ve spisech *Lux in tenebris* a *Lux e tenebris*. Opravdu není divu: už skeptický poutník labyrintem světa našel jistotu a harmonii ve spojení s Bohem, v kterém Komenský vždycky viděl „centrum securitatis“ a „unum necessarium“.

Typický barokní iracionalismus, živený nesmírnou touhou po tom, aby vláda věcí milovaného otcovského národa českého se zase navrátila do jeho rukou, sváří se v Komenském neustále s obrovským pronikavým intelektem, který dovede zkoncipovat velké projekty pansofické a panharmonické. Do hluboce promyšlené soustavy praktického dosahu formoval svou vševědu či vševýchovu či všenápravu jako nezbytný předpoklad ke světovému míru. Ten ležel především na srdci Komenskému, někdy přímo obklopenému nelítostným vražděním a ničením: „Přestaňte tedy vést války, začněte zasévat mír, hlavy světa! Neméně ostudné jsou pro knížata četné popravy, jako pro lékaře četné pohřby, praví Seneka; tedy ani četné války nejsou pro krále slávou. Neboť se předpokládá, že buď nechce, nebo nedovede žít se sousedy v míru. [...] Svolávejte své moudré muže, zřizujte univerzální koleje a poroučejte pracovat na tom, co by podstatně prospívalo tomuto našemu věku přítomnému i věku jdoucím vzápětí! Tak vynaložíte své síly i své důchody lépe než na hromadění pokladů nebo na velkolepé stavby, drahocenné oděvy a jiný přepych, neb na válečné přípravy, na zbraně a zbrojnice. Neboť těch už nebude třeba, dá Bůh; meče se překují na motyky a oštěpy na srpy. [...] Neslyšíte-li toto, slyšte něco jiného! Hle, nastává světu poslední den, kdy shoří ohněm nebe i země, zároveň s vašimi zbrojnicemi, hrady a pevnostmi; a spolu shoří i celé vaše dílo a vaše sláva.“⁵

Čítal jsem v překladu z *Obecné porady o nápravě věcí lidských* výzvu Komenského k mocným tohoto světa, která jistě nejednomu čtenáři připomene podobně úchvatnou mírovou výzvu husitského krále Jiřího z Poděbrad, vzniklou dvě století předtím a jinak sice historicky motivovanou, ale stejně naléhavou. Nebylo vinou Komenského, že se v 17. ani v dalších stoletích neuskutečnila jeho logická a tak jednoduchá idea: lidstvo vzdělanější bude také mravnější, a nebude proto různé konflikty řešit násilím. Nesmí být nikdy zapomenuto, že s touto ideou, stále vrcholně aktuální, přišel Jan Amos Komenský — původem Moravan, jazykem Čech.

⁵ *Vybrané spisy Jana Amose Komenského 4*, Praha 1986, s. 514—515.